

Abbâsî Devleti Döneminde Uluslararası Köle Ticaretinin Öneminin Artması (MS VIII-IX. Yüzyıllar)

Increasing Importance of International Slave Trade during the Abbasid Period (A.D. 8th-10th Centuries)

Erman ŞAN*

Öz: Abbâsîler döneminde uluslararası köle ticaretinin çok gelişmiş olduğunun tarihçilerce sıklıkla dillendirilmesine rağmen bunun nedenleri üzerinde etraflıca duran çalışmalar henüz vücuda getirilmiş değildir. Buradaki temel zorluk, uluslararası köle ticaretinin yalnızca Abbâsî Devleti'nin veya döneminin dinamikleriyle açıklanmayacak kadar karmaşık bir mevzu oluşudur. Abbâsîlerin iktidara gelmesinden önce Müslümanlarca fetihlerle ve gazalarla elde edilmiş çok sayıda esir, İslâm dünyasında çoğunlukla köle olarak istihdam edildiklerinden Müslümanların ayrıca uluslararası köle ticaretine müracaatlarına gerek kalmıyordu. Abbâsî devri ise büyük fetihlerin gerçekleşemediği, bilakis siyasi bölünmelerin ve önemli toprak kayıplarının yaşandığı bir dönemdi. Fethedilebilecek bölgelerin azalması buralardan elde edilen kölelerin İslâm dünyasına doğru olan akışını da aksatmıştı. Abbâsîler bu şekilde beliren insan ihtiyacı sorunlarını, çok büyük ekonomilerinin ve ticarî bağlantılarının yardımıyla, uluslararası köle ticaretine başvurmak suretiyle aşabilmişlerdir. Bu konudaki ortaklarıysa kölelerin tedariki görevini üstlenmiş savaşçı kavimlerle bunlarla bağlantıyı sağlayan profesyonel-aracı tüccarlardı. Bu ortaklıklar ve ticaret MS IX ve X. yüzyıllar boyunca sürmüştür. Nihayetinde gazilerin ve fatihlerin vaat edilmiş ganimetleri olan köleler, Abbâsî döneminde ithal edilen lüks ticarî emtiyaya dönüşmüşlerdir.

Anahtar sözcükler: Abbâsîler, Köle Ticareti, Doğu Roma İmparatorluğu, MS VIII-X. Yüzyıllar

Abstract: Although the fact that the international slave trade was highly improved during the Abbasid period is mentioned by the historians frequently, the studies that thoroughly inquire its causes have not been conducted so far. The main difficulty here is that the international slave trade is a complicated subject that cannot be solely explained by the internal dynamics of the Abbasid Caliphate or the Abbasid Era. Since the prisoners of war that were captured during the conquests and battles by the Muslims were employed as slaves until the rise of the Abbasids, the Muslims did not have to establish a connection with the international slave trade. However, the Abbasid Era was not the epoch of the grand conquests; rather, it was generally affiliated with the political schisms and mass territorial losses. The narrowing of the to-be-conquered and to-be-raided lands had slowed down the influx of the slaves through the Islamic World by these methods. Thus, the Abbasids were able to eliminate their human force problem by consulting to the international slave trade with the help of their immense economy and mercantile links. The warrior peoples and the professional traders were partners in this trade. The partnership and trade among these three partners lasted along A.D. IXth and Xth. centuries. Eventually, the slaves that were once the promised booties of the veterans and the conquering warriors; became the commercial luxury commodities in the Abbasid Era.

Keywords: Abbasids, The Slave Trade, The Eastern Roman Empire, 8th-10th Centuries A.D.

* Dr. Öğr. Ü., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İstanbul. ermansan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-8676-6215>.

Abbâsî Dönemi Öncesinde Müslümanların Köle Tedarik Usulleri

İslâm hem bir din hem de bir devlet olarak tarihte eşine az rastlanır bir süratle oldukça geniş coğrafyalara yayılarak buralarda hâkimiyetini tesis etmişti. Hz. Peygamber'in sağlığında Arap Yarımadası dışına henüz nüfuz edememiş Müslümanlar, Dört Halife devrinde (632-661) dönemin iki süper gücü Doğu Roma İmparatorluğu ve Sâsânî Devleti'yle karşılaşmış; Sâsânî Devleti yıkılırken (bk. Pourshariati 2008, 161-285; Daryae 2009, 35-39) Doğu Roma ise ciddi toprak kayıplarını kabullenmek zorunda kalmıştı (Doğu Roma'yla mücadeleye dair olarak bk. Brooks 1898, 182-208; Kaegi 2000, 198-309). Bahsettiğimiz fetihler özellikle Hz. Ömer (634-644) ve Hz. Osman (644-656) dönemlerindeki yaklaşık yirmi senelik bir zaman zarfında gerçekleştirilmiş olan Mesopotamia, Syria, Armenia, İran, Iudea, Arabia Petraea, Cyrenaica, Africa ve Aegyptus gibi önemli bölgelerin fetihleridir (Peter Charanis, bu andan itibaren Doğu Roma'nın Müslümanlar nazarında Asia Minor ile eşanlamlı bir hale geldiği tespiti yapar. Bk. 1975, 3). Bu fetihler İslâmiyet'in yayılmasına hizmet ettiği kadar fatihlerin değerli ganimetlere ve pek çok esire, yani çoğunlukla köleye, sahip olmalarını da sağlamıştı.

Köle ticaretinin ciddi manada yaygınlaşmasına kadar İslâm toplumundaki kölelerin büyük bir çoğunluğunu bu şekilde ele geçirilmiş esirler oluşturuyor olmasına rağmen İslâm hukukuna göre gaza ve fetihlerde esir alınanların tamamının direkt olarak köle statüsüne geçirilmesi de söz konusu değildi. Bu durum İslâm hukukunun müsaade ettiği seçeneklerden yalnızca birisiydi. Buna göre devlet başkanı savaş esirleri hususunda onları köleleştirme, salıverme, mübadele etme veya öldürme seçeneklerinden birini tercihte serbest bırakılmıştı (Konunun hukukî boyutuna dair bk. Fendoğlu 1996, 131-135; Hadduri 1999, 131-134; Özel 2003, 115-118). Yine de en fazla tercih edilmiş yöntemin köleleştirme olduğunu kestirmek hiç de zor olmayacaktır.

Dört Halife döneminde köleler yalnızca fetihlerin getirisi sayılan ganimetlerin bir kısmı olarak değil, aynı zamanda Müslüman yöneticilerin fethedilen bölgelerin otokton halklarıyla yaptıkları anlaşmalar sayesinde de temin ediliyordu. Kaynaklarımızda aktarılan haberlerden mağluplarla yapılan anlaşmaların bazılarında talep edilen vergilerin bir kısmının köle olarak ödenmesi şartının bulunması, fetihleri müteakip süreçte de İslâm diyarlarına köle akışının garanti altına alınmış olduğunun bir manada ispatı niteliğindedir. Örneğin, Hz. Osman döneminin Mısır Vâlisi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in (ö. 36/656-657) Nûbelilerle yaptığı anlaşmaya göre, Nûbelilerin her sene verecekleri üç yüz köleye karşılık Müslümanların da kendilerine aynı değerde iâşe maddesi vermeleri karara bağlanmıştı (Belâzürî, 339. Müslümanların Afrikalı kölelere duydukları ihtiyacı karşılama sürecinin kronolojik bir değerlendirmesi için bk. Savage 1992, 356). Ya'kübî'nin (ö. 292/905'ten sonra) yine Hz. Osman dönemiyle ilgili olarak aktardığı diğer bir rivayete göre de Kirmân'ı fetheden Abdurrahman b. Semüre b. Habîb, Kirmân hâkimiyle iki milyon dirhem ve iki bin köle karşılığında bir anlaşma yapmıştı (Ya'kübî, *Büldân*, 115). Diğer bazı örneklere göre vergilerini ödeyemeyecek durumda olanlar için anlaşmalara eklenen bir öneri maddesiyle bunu aynî olarak köleyle ödemelerinin sağlandığına da şahit olmalıyız. Mesela, Ya'kübî'nin naklettiği diğer bir haberde Amr b. Âs'ın (ö. 43/664), Cyrenaica'nın fethinden sonra ahaliyle otuz bin dinar vermeleri ve aynı senenin cizyesi için de oğullarını satabilecekleri hususunda anlaştığı görülür (Ya'kübî, *Târîh*, II, 108). Bu ve benzeri yöntemlerle elde edilmiş olan çok sayıda kölenin insan ihtiyacını ziyadesiyle karşılamasının doğal bir sonucu olarak, Dört Halife döneminde Müslümanların uluslararası köle ticaretine başvurmalarına çok fazla gerek kalmamıştı.

Emevîler (661-750) iktidara geldiklerinde Dört Halife döneminde başlamış olan büyük fetihler dalgasını Sind, Mâverâünnehir, Hârizm, Mauretania ve Hispania gibi bölgeleri de içine alarak devam ettirmişler ve böylece Avrupa, Asya ve Afrika'daki önemli bölgeler yavaş yavaş Müslümanlarca hâkimiyet altına alınmıştı (Emevî dönemi fetihleri hakkında bk. Aycan &

Sarıçam 2008, 22-25, 54-58, 60-68, 79-80, 84-86). Neticede Emevîler çağına gelindiğinde Müslümanlar, batıda Pireneler ile doğuda Ceyhun arasında kalan çok geniş sahanın hâkimi tek bir siyasî otorite altında bulunuyorlardı. İlk dönem fetihlerinde olduğu gibi, Emevî dönemi fetihlerinde de ele geçirilen pek çok esirin köle olarak İslâm dünyasına taşınmasına devam edildi.

Semeresi çoğunlukla köle olan fetihlerin yanında Dört Halife döneminde uygulanmaya başlanan, fethedilen bölgelerin otokton halklarından verginin köle olarak toplanması uygulaması da Emevîler döneminde sürdürüldü. Örneğin, Hazarlar üzerine 737 yılında gerçekleştirdiği meşhur seferinde Mervân b. Muhammed (ö. 132/750), Hazarların Kağanı ile anlaşmasından sonra Kafkaslarda bazı fetih harekâtında bulunmuş ve mağluplarla her sene belli miktarda köleyi -ki sayıları elli ile bin arasında değişmektedir- vergi olarak vermeleri karşılığında anlaşmalar yapmıştı (Halife b. Hayyât, 351-352; *Derbendnâme*, 106. Ayrıca bk. Lewond, 11-12). Yine Belâzürî'nin (ö. 279/892-893) aktardığına göre Emevî Halifesi Hişâm b. Abdülmelik (724-743) döneminin Horâsân valilerinden Müslim b. Saîd, yerel yöneticilerden Afşin'in üzerine yürüterek kalesini teslim etmesi ve altı bin köle vermesi konusunda da anlaşmıştı (Belâzürî, 623).

Abbâsî dönemindekiyle kıyaslanamayacak olsa bile Emevî döneminde de uluslararası olarak nitelendirebileceğimiz bir köle ticaretinin varlığından söz edilebilir. Özellikle şarkıcı cariyeler yani *kayneler* gibi özel bir yeteneği olan, Matthew S. Gordon'ın deyişiyle "eğlendirici cariyeler" in (Gordon 2011, 74), söz konusu köle ticarete önemli bir yeri bulunuyordu. Örneğin Mes'ûdî (ö. 345/956), Emevî Halifesi II. Velîd'in (743-744) değişik beldelerden şarkıcılar getiren ilk kişi olduğunu ve onun döneminde herkesin şarkıcı kadınlar edinmeye karşı büyük bir istek duymaya başladıklarından bahseder (Mes'ûdî, *Mürûc*, III, 33). Sahibinin çocuklarını doğuracak cariyeler yani *ümmü veledler* de pekâlâ söz konusu uluslararası kapsama dâhildirler. Eşlerini Araplardan seçmeye özen göstermiş Emevî halifelerinin bile buna iltifat ettiklerini görmekteyiz. Örneğin, Emevî halifelerinden İbrâhîm'in (744) ve II. Mervân'ın (744-750) anneleri birer *ümmü veled* yani satın alınmış cariyeydiler (Ya'kübî, *Târîh*, II, 235). Sonrasında *ümmü veled* olacak cariyelerin de erkek çocuk doğurma oranının aralarında daha fazla gözlemlendiği kavimlerden seçtikleri ve bu özellikleri nedeniyle de İslâm toplumunda oldukça rağbet gördükleri anlaşılıyor. Toplumdaki algıyı yansıtan bir örnekte İbnü'l-Fakîh (ö. IV./X. yüzyıl), Kıptî kadınlarının, erkek çocuk doğuran Horasan kadınlarının aksine, sürekli kız çocuğu doğurduklarını ve buna uygun bir şekilde ikinciyi, üçüncüyü ve dördüncüyü doğurduklarını yakınlıkla aktarır (İbnü'l-Fakîh, 128). Yine bu dönemin fetih ve gazalarında ele edilmiş çok sayıda esire rağmen sıradan köleler de ticareten temin edilmekteydi (Sıradan kölelerden kastımız bedava veya ucuz işgücü olarak özellikle ziraî ve sınaî üretim alanlarında istihdam edilen ve özel bir yeteneği olmayan kölelerdir. Bunlara dair bk. Bakır 2013, 51-75. Sıradan kölelerin bu dönemdeki ticaretine dair olarak bk. Demirci 2005, 72-73). Tüm bunlara rağmen genel hatları itibarıyla esirlerin köleleştirilmesiyle elde edilen kölelerin -tıpkı Dört Halife dönemindeki gibi- toplumdaki kölelerin büyük bir kısmını oluşturmaya devam ettikleri vurgulanmalıdır.

Fetihlerin Durması ve Köle Tedarik Usullerine Etkisi

Abbâsî öncesi dönemde toplumdaki kölelerin çoğunlukla esirlerden oluşmasına rağmen fatih Müslümanların aşamadığı üç engel, sembolik olarak büyük İslâm fetihleriyle birlikte İslâm diyarlarına doğru olan köle akışının da nihayete ermekte olduğunu haber veriyordu. Mevzubahis engellerin ilki, Mesleme b. Abdülmelik (ö. 121/739 [?]) komutasındaki Emevî ordularının 717-718 yıllarında Doğu Roma'nın başkenti Constantinopolis'in surlarını aşmayı başaramamalarıydı (Sefere ve kuşatmaya dair bk. Brooks 1898, 194-197; Hacıyev 2010, 114-122; Şan 2013, 71-83). Bir sonraki engel ise 711 yılında Vizigot Kralı Ruderik'i (710-711) öldürerek Hispania'yı

fetheden Müslümanların 732 yılında Pictavium'da gerçekleşen *Belâtüşşühedâ*'da Frankların *maior domusu* Karl Martel (715-741) tarafından durdurulmalarıydı. *Belâtüşşühedâ* yenilgisi Hispania üzerinden Avrupa'nın iç kısımlarına ve oradan da sonunda Constantinopolis'e ilerleme hedefindeki Müslümanlara mani olmuştu (Bahsedilen gelişmelere dair bk. Conde 1844, I, 25-28, 69-72; Özaydın 1992, 391-392). Sonuncu engelse, Hazarların hâkimiyetinde bulunan Kafkasların aşılammış olmasıydı. Mervân b. Muhammed tarafından 737'de gerçekleştirilen ve Hazar Kağanı'nın kısa süreliğine Müslüman olmasıyla neticelenen seferini takip eden dönemde Kafkaslar, *dârülslâmın* kuzey sınırlarından birini teşkil etmişti (Genel olarak Kafkaslar üzerinde Hazar Kağanlığı ile Müslümanlar arasındaki mücadeleye dair bk. Kmosko 1926-1933, 133-155; Dunlop 1999, 57-103; Artamonov 2004, 269-306; Golden 2006, 73-79).

Böylece bir asrı aşkın bir süredir devam etmiş fetihlerle birlikte İslâm hâkimiyeti muazzam genişlikteki sınırlara ulaşırken bu zaman zarfında nihayetinde köleleştirilecek pek çok da esir ele geçirilmişti. Bunun manası, kölelerin tedarikçisi konumundakilerin yine çok büyük oranda Müslümanların kendilerinin olmuş olmasıdır. Tüm bunlardan anlaşılması gerekense, ele geçirilen bu çok sayıda esir nedeniyle Abbâsî öncesi dönemde ihtiyacı duyulan insanların temininde - çok da gerekli olmadığı için- uluslararası köle ticaretinden istifade yoluna gidilmemiş olunmasıdır. Müslümanlar açısından bu dönemin köle ticaretini en basit ifadesiyle, elde edilen esirlerin ganimet taksiminden sonra satılması şeklinde tanımlamak mümkündür (Örnek olarak bk. Bekrî, II, 205. Konunun hukukî boyutu içinse bk. Ebû Yûsuf, 48-49). Fakat iktidarın Emevîlerden Abbâsîlere geçmesini izleyen süreçte İslâm dünyasındaki köle ticaretinin doğasını temelinden değiştirecek dâhilî ve haricî bir takım gelişmeler yaşanmaya başladı. Bu gelişmelerin neticesinde de köle ticareti yeni bir şekil almış ve Emevî döneminde daha belirsiz gibi görünen uluslararası hüviyeti çok daha fazla ön plana çıkmak zorunda kalmıştı.

Abbâsî Devleti Döneminde Köle İhtiyacı ve Tedariği

Önceki dönemlerdeki fetihlerle kıyaslanamayacak olsa da Abbâsîlerin ilk döneminde ganimetleri arasında esirlerin bulunduğu yeni fetihler yapıyordu. Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (754-775) döneminde Hind, Sind ve Taberistân'da önemli fetihler yapılarak buralardan da esirler alınmıştı (Ya'kübî, *Târîh*, II, 260-261; Taberî, VII, 512-513; VIII, 258-259). Abbâsîler döneminde fetihlerin azalmasına rağmen köle teminin bir diğer yolu olan *dârülhârbe* karşı yapılan gazalar da devam etmekteydi. Bunların çoğunluğunu Doğu Roma İmparatorluğu'nun Asia Minor arazisine düzenlenen *yazlık ve kışlık* seferler oluşturuyordu (Bu dönemde Müslümanların Doğu Roma arazisine yaptığı seferlere dair bk. Brooks 1900, 728-747). *Bilâdü'r-Rûm*'a yani Doğu Roma'nın Asia Minor'daki toprakları üzerine odaklanmış olan gazalarda elde edilen esirlerse yine çoğunlukla Romalılar ile Abbâsîler arasındaki esir mübadelelerinde kullanılmışlardı (Oikonomides 1991, 1722; Avcı 2003, 87-102). Çok sık tekrarlanan mübadelelerden dolayı elde edilen *Rûm* yani Romalı esirlerin Abbâsîlerin insan ihtiyacını ne derecede karşılamış olduğu şüphelidir. Böyle mübadelelerden birinde Taberî'nin (ö. 310/923) naklettiğine göre mübadele için yeterli *Rûm* esir bulunamayınca Halife Vâsik-Billâh (842-847), Bağdat ile Rakka şehirlerine görevliler göndermiş ve *Rûm* köleler satın aldırılmıştı. Görevlilerin satın aldıkları köleler de yetersiz kalınca sarayındaki *Rûm* cariyelerini bile mübadeleye göndermişti (Taberî, IX, 141-142).

Her zaman için kesin bir şekilde bağlayıcı olmasa da Doğu Roma arazisine yapılan gazalarda elde edilen esirler hakkında son olarak vurgulanması gereken bir husus daha bulunmaktadır. Ortaçağda Müslümanlar tarafından kaleme alınan çalışmalardan anlaşıldığına göre, Müslümanlar köle istihdamında kölelerin etnik ve bölgesel menşelerini de dikkate alıyorlardı. Bu davranışın altında yatan asıl sebepse, bazı işlere bazı halkların diğer bazılarına göre daha yatkın

olduğuna dair olan düşünceleriydi. Örneğin kölelere dair böylesi nasihatlerde bulunan bir eserin yazarı İbn Butlân (ö. 458/1066), *Rûm* yani Doğu Romalı cariyelerin son derece tutumlu olmalarından dolayı sadece para biriktirme işiyle ilgili olarak istihdam edilmelerini tavsiye eder (bk. İbn Butlân, 562, 587). Bunun manası Doğu Roma topraklarından çok sayıda esir alınmış olsaydı dahi Müslüman efendilerin etnik ve bölgesel menşe odaklı istihdamda bulunma eğilimleri nedeniyle, başkaca diyarlardan diğer istihdam kalemleri için ticareten köle teminine devam edilecek olmasıydı. Bu nedenle böylesine seçici davranan köle sahiplerinin, sayıları ne kadar çok olmuş olursa olsun yalnızca bir bölgeden elde edilen esirlerle yetinmeyerek diğer başka bölgelerden getirilecek kölelere de gereksinim duymuş olmaları çok doğaldı.

Abbâsî Devleti Döneminde Köle Ticaretinin Öneminin Artması

Bazı fetihler de yapılmış olmasına rağmen Abbâsîlerin ilk andan itibaren siyasî bölünmelerle ve oldukça ciddi toprak kayıplarıyla (Bk. Zehebî, I, 125; Süyûtî, 233) karşı karşıya kaldıklarını görmekteyiz. Mevzubahis siyasî bölünmelerin ve kayıpların sadece çok önemli olanlarının adlarının bile zikredilmesi vahametinin boyutunu gözler önüne sermeye yeterlidir. İlk ayrılık henüz 756 yılında Endülüs'te gerçekleşmiş burada Endülüs Emevî Emirliği kurulmuştu. Akabinde Mağrib ve İfrîkiye'de 777'de Rüstemîlerin, 789'da İdrîsîlerin ve 800'de Ağlebîlerin kurulmasıyla Abbâsîlerin doğrudan yönettikleri sınırlar batı yönünde Mısır'a kadar daralmıştı. Mısır'ın merkezden kopmasıysa 868'de Tolunoğullarıyla gerçekleşecektir. Doğuda ise henüz 821'de Tâhirîler Horasan'ın tamamına hâkim idiler (Abbâsîler döneminde kurulmuş *de facto* yapıların tamamı için bk. Bosworth 2005, 45-48, 63-67, 70-71, 105-110, 133-135, 235-242).

Abbâsîlerin aleyhine olan toprak kayıplarının tamamı, yine Müslümanlar tarafından kurulan devletlerce yapılması da Abbâsîler adına fetihlerin neredeyse sonlanması ve esir elde edilecek alanların daralması manasına geliyordu (Lombart 2002, 85). Çünkü böylesine bir bölge Abbâsîlerce yeniden ele geçirilse bile, bölge halkının Müslümanlardan veya koruma altındaki *zimmî*lerden (*Zimmîlere* ve bunların İslâm hukukuyla İslâm toplumundaki statülerine dair bk. Hadduri 1999, 177-201; Yaman 2013, 4344-438) oluşacak olmasından, yani öncesinde de *dârülselâm*ın bir parçası olmalarından, İslâm hukuku bu şartlar altındaki kişilerin esirleştirilerek köleye dönüştürülmelerine kesinlikle müsaade etmemekteydi (Buna dair bk. Özel 2003, 118-119). Hatta bahsedilen korumanın gereği olarak *zimmî*ler, Doğu Roma gibi Hıristiyan bir devlet tarafından esir edilseler dahi toplumun bir parçası sayıldıklarından mübadelelerde Müslüman idarecilerce esaretten kurtarılmışlardı. Müslümanlarca kurulmuş olan ve Abbâsîleri çepeçevre kuşatan *de facto* yapılar nedeniyle Abbâsîler, Maurice Lombart'ın deyişiyle "*insan veya köle depolarına*" (Lombart'ın bu tabirleri ne şekilde kullandığına dair bk. 2002, 265-266) doğrudan ulaşma imkânlarını da kaybetmişlerdi. Yani artık Abbâsîlerin böylesine bölgelere gazalar ve seferler gerçekleştirip nihayetinde köleleştirecekleri esirler elde etme imkânları hemen hemen bulunmamaktaydı.

Abbâsîlerin köle temininde zorluk yaşamaları hususunda, fetihlerin sonlanmasının ve *de facto* Müslüman devletlerin çoğalmasının temel etkenleri oluşturduğu bu tabloya bir de Hz. Ömer'in, "Araplar üzerinde *milk* (sahiplik) yoktur" yasağını da (Bu rivayet için bk. Ebû Ubeyd, 147. Ayrıca bk. Ebû Yûsuf, 117) eklemek gerekir. Buna göre İslâm hukukuna göre, Müslüman olmasalar bile Araplar köleleştirilemiyorlardı.

Sıraladığımız etkenler Abbâsîlerin ihtiyacını hissettikleri insanların temin edilmesinde mec-buren daha başkaca yollara başvurmaları gerekliliğini ortaya çıkarmıştı. Bunun manası ise artık Abbâsîler için insan ihtiyaçlarının karşılanmasında, yani kölelerin temininde, daha kalıcı yöntem olarak uluslararası ticarete başvurma zorunluluğunun ortaya çıkmış olmasıydı.

Abbâsî Ekonomisi ve Köle İhtiyacı

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi çok önemli bölgelerin kaybına rağmen Abbâsî dönemi, siyasi sınırların aksine ekonomik sınırların oldukça genişlediği bir dönemdi. Elbette sınırların bu haliyle gelişmesinde ve zenginliklerinin kökeninde yatan asıl etken Abbâsîlerin Endülüs ile Çin arasında konumlanmış önemli şehirlerin ve bunlar arasındaki bağlantıyı sağlayan temel yolların hâkimi olmalarıydı (Subhi Y. Labib tarafından Cebelitarık ile Çin Denizi arasındaki coğrafyada tanımlanan *Pax Islamica* için bk. 1965, 80). Gerçekten de bu dönemlerin Müslüman tacirleri bahsettiğimiz yollar üzerinden dünyanın en uzak köşelerine kadar giderek her türden lüks emtiayı İslâm diyarlarına taşıyabilmişlerdi. Uzak memleketlerin tüccarları da en değerli emtialarını İslâm memleketlerine getirme hususunda hiç olmazsa Müslüman meslektaşları kadar hevesliydi. Böylelikle balmumu, paha biçilmeyen kürkler, altın ve demir gibi değerli madenlere ilaveten egzotik baharatlarla birlikte kokular, elbette misk ve hepsinden daha çok da köleler dünyanın her bir köşesinden ziyade Abbâsîlerin topraklarına getirildi (Lombart 2002, 22-26, 157; Lewis 2007, 22). Belçikalı Ortaçağ tarihçisi Henri Pirenne bile (Akdeniz'in bu dönemde büyük ölçüde bir *Müslüman Gölü*'ne dönüşmesine rağmen doğusu ile batısı arasındaki münasebetlerin de sonlanmış olduğuna inanıyordu. Bk. 2005, 26. Bu konuda çok daha tutarlı bir analiz için bk. Watt 2000, 46-49. *Pirenne Tezi*'ndeki Akdeniz'in doğusu ile batısı arasındaki irtibatın koptuğu iddiasına Lombart (2002, 19) ve bilhassa Cahen (1990, 170-187) itiraz ederler) Müslüman dünyanın merkez olma durumunu eseflenerek kabullenmek zorunda kalmıştır. IX. yüzyılda en ihtişamlı devirlerini yaşayan Bağdat şehrini en güzel tasvir eden kişiye dönemin canlı tanığı tarihçi ve coğrafyacı Ya'kûbî'dir; *Kitâbü'l-Büldân* isimindeki coğrafya eserine şöyle başlar (11-14):

“Lâkin Dünya'nın ortası ve yeryüzünün merkezi olmasından dolayı [kitabıma] ilk önce 'Irâk ile başladım. 'Irâk'ın merkezi ve yeryüzünün ne doğusunda ne de batısında genişliği, büyüklüğü, mamurluğu, sularının bolluğu ve havasının sıhhati [açısından] ona benzeyenin bulunmadığı için [de] en önemli şehir [olan] Bağdâd'dan bahsettim. [Çeşitli sınıflardan insanlar, büyük şehirlerin ve küçük kasabaların ahalisi orada [Bağdâd'da] ikamet ettiler. [İnsanlar] uzak ve yakın tüm beldelerden oraya [Bağdâd'a] göçtüler ve uzakların [beldelerin] ahalisi orayı [Bağdâd'ı] kendi vatanlarına tercih ettiler. Orada [Bağdâd'da] sadece şehir ahalisi değil ayrıca onlar için konak yerleri, ticarethaneler ve iş yerleri de bulunmaktadır. Dünyanın herhangi bir şehrinde olmadığı üzere, [her şey] orada [Bağdâd'da] bir araya toplandı. Üstelik iki yanından iki büyük nehir Dicle ve Fırat akmaktadır. Ticaret malları ve gıda maddeleri oradaki [Bağdâd'daki] tüm ticarethaneleri dolduruncaya kadar hem doğudan hem de batıdan İslâm memleketleriyle İslâm memleketleri haricindeki yerlerden, yani Hind (الهند), Sind (السند), Sîn (الصين) [Çin], Tübbet (التُّبَّت) [Tibet], Türk (الترك), Deylem (الدَّيْلَم), Hazar (الْحَزَر), Habeşe (الحبشة) ve diğer memleketlerden, kara ve su yoluyla zahmetsiz bir biçimde getirilir...”

Abbâsî hâkimiyetindeki topraklar devamlı olarak daralmışken aksine Abbâsî ticaret hacminin ve ekonomisinin genişlemesi ciddi bir tezat gibi algılanabilir. İlginç bir biçimde mevzubahis ticaret, sadece daha öncesinde oluşturulan kapitalle de idame edilmiyordu. Söz konusu geniş hacimli ticaretin Abbâsîler adına finansörleri de aslında *de facto* Müslüman devletleriydi. Bunlar bağımsız hareket etmiş olmalarına rağmen saltanatlarının İslâm hukuku açısından meşru bir zemine oturabilmesi için Abbâsî halifelerinden onay almak zorundaydılar. Yani egemen-

liklerinin meşruiyet kazanabilmesi için Abbâsî halifelerinden, hâkim oldukları bölgeleri mülk edinme yetkisini içeren ve *menşur* denilen belgeyi bir şekilde alabilmeleri gerekirdi; aksi halde Müslümanlar nazarında hukuk dışı olarak siyasî otoriteye karşı çıkan kişiler gibi *bâgî* veya *âsî* (bk. Şafak 1991, 451-452; Hadduri 1999, 87) olarak algılanırlardı. Tahmin edilebileceği gibi söz konusu belgelerin karşılığı olarak da hilafet merkezine muazzam meblağlarda yıllık vergi göndermeleri beklenirdi. Carl Brockelmann'a (2000, 120) göre, Abbâsî zenginliğinin en önemli nedeni de buydu (Bununla ilgili olarak Abbâsî Halifesi Mu'tazîd-Billâh'ın (892-902) Tolunoğullarının hükümdarı Humâreveyh'le (884-896) yaptığı anlaşmaya bk. Kindî, 263-264). Tüm bunlardan hareketle böylesine büyük bir ekonominin ve faal bir ticaretin varlığında Abbâsîlerin insana -daha doğrusu kölelere- duyduklarını gereksinimi neden ticaret vasıtasıyla aşma yoluna gittiklerini anlamak da kolaylaşmaktadır.

Gelişmiş ekonomilerin ve beraberinde gelen zenginliğin, hizmet ve üretim kalemlerinde istihdam etmek amacıyla çok sayıda insana ihtiyacı olması tüm dönemler için reddedilemez bir realitedir ve muhakkak ki Abbâsîler de bunun bir istisnası olmadılar (bk. Beg 1986, 523-535). Ordularındaki askerlerden tutun da tarlalarında çalışan çiftçilerine, kendilerini eğlendirmek için şarkı söyleyen sanatçıdan hayvanlarına bakan çobanına ve hatta evlerindeki hizmetçiye kadar pek çok alandaki insan ihtiyacı sorunlarını sahip oldukları köleler vasıtasıyla aşmışlardır. Bahsettiğimiz insan ihtiyacı yalnızca tarlalarda, madenlerde, domestik hizmetlerde veya herhangi sıradan işlerde istihdam edilecek kölelerden de ibaret değildi; yeni kurulan yerleşim yerlerinde iskân edilmek üzere de köleler satın alınabiliyor ve bu köleler de azat edilmeleriyle birlikte şehrin sakinlerine dönüştürülebiliyorlardı. Örneğin Belâzürî (336), Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd (786-809) döneminde Kayrevân Vâlisi olarak İfrîkiye'ye gönderilen İbrâhîm b. Ağleb'in Abbâsiyye (İbrâhîm b. Ağleb tarafından kurulan şehir, Kayrevân'ın birkaç km. güneyinde idi. Bk. Yâkût el-Hamevî, IV, 75-76) şehrini inşa ettirdikten sonra sayıları beş bine ulaşan köle satın alarak bunları sarayının etrafına iskân ettiğini belirtir. Saydıklarımıza son bir ilave olarak da Abbâsî döneminin karışıklıklarının getirdiği insan ihtiyacından da bahsetmeliyiz.

İhtilalı takip eden süreçte İslâm dünyasında artarak görülmeye başlanan siyasî, etnik, sosyal ve dinî kamplaşmalarla birlikte ortaya çıkmış her türden fraksiyon, bu süreçte diğerleri karşısında kendilerini daha net bir şekilde tanımlamaya başlayarak onlarla hakimiyet mücadelesine girmiştir. Bununla bağlantılı olarak Abbâsîlerin özellikle askerî alandaki güçlerini rakipleri karşısında arttırarak dengeleri lehlerine değiştirmek için gerekli olan insan ihtiyacı ise yukarıda sayılanlara nazaran belki de en acili olarak nitelendirilebilecek olanı olmakla birlikte uluslararası köle ticaretinden de bahsedilebilecek en doğru alan bu gibi gözükmektedir. Daha erken dönemlerde başladığına dair deliller bulunmasına rağmen özellikle Abbâsî Halifesi Me'mûn (813-833) ve Mu'tasım-Billâh (833-842) dönemlerinde hız kazandığı anlaşılan *mamlûk* askerlerden ordu oluşturulması (Pipes 1981; Yıldız 2011, 107-111), uluslararası diye tanımladığımız köle ticaretini de oldukça canlandırmıştı. Makdisî'nin (ö. 355/966'dan sonra) *el-Bed' ve t-târîh* isimli çalışmasında aktardığına göre (Makdisî, II, 297): "*Me'mûn, Ebû İshâk'a [Mu'tasım-Billâh'a] vazife vermek için Türkler edinmesini emretti. Onlardan [Türklerden] bir tanesi yüz bine veya iki yüz bine [dirhem olmalı] satın alınıyordu*".

Daha önceki Müslüman yöneticilerce de kullanılmış olan bazı usullerin, insan ihtiyacının karşılanması yolunda Abbâsîler döneminde de devam ettirilmiş olduğuna dair bilgilere sahibiz. Yukarıda Hz. Osman döneminde Nûbelilerden vergi olarak köle alındığından bahsetmiştik. Belâzürî'deki ifadeye nazaran, aynı köle vergisinin Abbâsîler döneminde de alınmaya devam edildiği anlaşılmaktadır. Örneğin Abbâsî Halifesi Mehdî-Billâh (775-785) Nûbelilerin her sene üç yüz altmış köle vermelerini ve bunun karşılığında da kendilerine buğday, üzüm sirkesi, elbise, döşeme veya bunların bedelinin verilmesini emretmişti (Belâzürî, 341). Hatta Abbâsîler,

Nübelilerle yapılan ilaveten köle temin eden başkaca anlaşmalar da (Abbâsî dönemine ait başka örnekler için bk. İbn Hurdâzbih, 34-38; Belâzürî, 342; İbnü'l-Fakîh, 632) yapmaya devam etmiş olmalarına rağmen bunların da sorunun aşılması hususunda beklenen düzeyde bir katkısı olmamış gibi gözükmektedir.

Diğer bir yol olarak Doğu Roma arazisine düzenli bir şekilde yapılan gazaların ve bu gazalarda elde edilen esirlerin de ihtiyacı tam olarak karşılamadığından bahsetmiştik. Doğu Roma arazisi haricindeki *dârülharbe* ise ilk dönemler hariç Abbâsîlerin idaresindeki toprakların neredeyse tamamının Müslümanlar tarafından kurulmuş olduklarını belirttiğimiz siyasî idarelerce çevrilmiş olması nedeniyle gaza yapma imkânı hemen hemen yok gibiydi (Fırsat bulunduğu Abbâsîlerin ilk dönemleri daha ağırlık olmak üzere Doğu Roma arazisi haricindeki *dârülharbe* de gazalar yapılmıyor değildi. Bunlara dair bk. Taberî, VII, 472-473, 517; VIII, 39, 116-117, 178).

Sonuç olarak ne mevzubahis anlaşmalara ne de *dârülhârbe* karşı yapılan seferlere rağmen elde edilebilen esir ve kölelerin Abbâsîlerin insan ihtiyacını giderecek düzeye ulaştığı söylenebilir. Neticede Abbâsîler için gereksinim duydukları tüm bu insanların -yani kölelerin- temininde önceki döneme kıyasla daha başka yollara başvurulması zorunluluğu belirmişti. Sıralamış olduğumuz türden yolların yetersiz kalması nihayetinde Abbâsîleri, tek seçenek olmasa da en pratik çözüm gibi görünen, uluslararası köle ticaretine yönlendirmiştir (Beg 1986, 519). Günümüzden farklı olarak dönemin istisnasız hiçbir kanunu da bu ticareti yasaklamıyordu. Dönemin kanunlarındaki ortak nokta, sadece kendi topluluklarının üyelerinin veya dindaşlarının diğerlerine köle olarak satılmasına mani olmaya yönelik fakat neticede yetersiz kalan yaptırımlardan ibaretti. Bu haliyle de tıpkı diğer toplum ve devletler açısından olduğu gibi Abbâsîler açısından da bir sorun teşkil etmediler (Muhammed Hamîdullah ve Mehmet Âkif Aydın, ticaret vasıtasıyla *dârülişlâma* getirilmiş kölelerin gerçekten köle olup olmadıklarının tartışmalı bir konu olduğunu ifade ederler. Onların bu konu hakkındaki düşünceleri için bk. 2002, 244).

Abbâsîlerin insan ihtiyacını karşılamada en pratik çözüm olarak yardımına başvurdukları uluslararası köle ticaretine temel olarak dört paydaş unsurun iştirakinden meydana gelmekteydi. Uluslararası köle ticaretine iştirak eden paydaşlardan ilki, ihtiyacın neticesinde talebin olduğu ve nihayetinde kölelerin istihdam edileceği ekonominin sahibi siyasî yapıydı. Bizim için burası Abbâsî hâkimiyetindeki coğrafyaya denk gelmektedir. İkinci paydaş unsur ise profesyonel tüccarların oluşturduğu araçlardı. Abbâsîler dönemi odaklı olarak düşündüğümüzde bunlar çoğunlukla Yahudî, Viking, Rus, Hârizmlî, Soğdî, İtalyan ve elbette Müslüman tüccarlardır. Üçüncü unsur olan esir alarak köle edenler de Ruslar, Macarlar, Peçenekler, Bulgarlar, Tibetliler, Berberîler, Vikingler, Oğuzlar, Karluklar vs. gibi savaşçı özellikleri ağır basan kavimlerden oluşmaktaydı. IX. ve X. yüzyıllar arasında bu kavimlerin nerdeyse tamamı uzak veya yakın bölgelere Peter B. Golden'in tabiriyle (2002, 221) "*köle toplama seferleri*" yapmışlar ve aldıkları esirleri de köle olarak satmışlardı (Örnek olarak bk. *Letopis Nestora*, 11). Dördüncü ve son unsur ise esir olarak köle edilenlerin dâhil olduğu gruptur ve tahmin edileceği gibi de savaşçı kavimler tarafından akınların yapıldığı coğrafyaların insanlarından oluşmaktaydılar. Bunlar da çoğunlukla dinî açıdan "öteki" ya da pagan idiler (Bahsedilen paydaşların köle ticaretine iştiraklerinin Macarlar ve Ruslar örneği üzerinden gösterilmesi için bk. Şan 2017, 149-162; 2108, 711-735).

Savaşçı kavimler tarafından gerçekleştirilen seferlerde elde edilmiş kölelerden de pek azı hariç olmak üzere dönemin en büyük talep merkezlerinin başında gelmesinden Abbâsîlere ve onlara bağlı siyasî yapılara taşınmışlardı (Abbâsî dönemindeki ticarî faaliyetlerin ulaştığı boyut hakkında detaylı bir analiz için bk. Şeşen 2012, 19-147). Bu döneme dair olarak Avrasya'da çok

sayıda İslâmî sikke gömüleri bulunmuştur ve araştırmacılara göre böylesine bir yayılmanın temelinde yatan asıl etken de bahsettiğimiz köle ticaretiydi (Roman K. Kovalev ve Alexis C. Kaelin'in bu döneme ait olan İslâm sikkelerinin sirkülasyonu hususunda ortaya koydukları etkileyici sonuçlar için bk. 2007, 562-568). Son olarak Abbâsîler de kendilerine ticareten getirilmiş olan bu köleleri memnuniyetle kabul ederek onları ihtiyacını hissettikleri alanlarda istihdam etmişlerdi.

Sonuç

Abbâsîler döneminde köle akışını sağlayan fetihlerin durmuş olmasına ilaveten IX. ve X. Yüzyıllarda sahip oldukları muazzam ekonomilerinin gereksinimi olarak Abbâsîlerin insan yani köle ihtiyacı da had safhaya ulaşmıştı. İhtiyacı karşılamaya yönelik olarak artan köle talepleri de dünyanın geri kalan kısmından Abbâsî memleketine zaten gelmekte olan ticarî emtianın bir kalemi olarak kölelerin arzının da her geçen gün artmasına neden olmuştu. Abbâsîlere kadar olan dönemde Müslümanlar kendi kölelerinin asıl tedarikçisi konumunda bulunuyorlarken yukarıda göstermeye çalıştığımız, gerek iç ve dış siyasî gerekse de artan uluslararası ticaret hacmi gibi nedenlerle bu süreç Abbâsî döneminde geldiğinde köle tedarikinin -zaten görevlerini layıkıyla yerine getiren ve bu ticaretin asıl itici güçleri olan- savaşçı kavimlerle birlikte aracı konumundaki profesyonel tüccarlara terk edilmesiyle sonuçlandı. Yani ilk dönem fatih ve gazi Müslümanlarının vaat edilmiş ganimetleri olan köleler, Abbâsî döneminde çoğunlukla ticarî bir emtiaya dönüşmüşlerken Abbâsîlerin kendileriye dünyanın en büyük köle istihdam merkezlerinden biri haline gelmişlerdir.

Yazarın Notu

Bu makale, 2016 senesinde Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalında Prof. Dr. Hayrunnisa Alan'ın danışmanlığında tarafımızca hazırlanan *Abbâsî Devleti Döneminde Avrasya'yla Gerçekleştirilen Uluslararası Köle Ticareti (750-945)* isimindeki doktora tezinin bilimsel verileri esasında hazırlanmıştır.

KAYNAKÇA

- Bekrî (= Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*) Kullanılan Metin: Ed. C. Tulbe. Beyrut 2003.
- Belâzürî (= Belâzürî, *Fütûhü'l-büldân*) Kullanılan Çeviri: *Ülkelerin Fetihleri*. Çev. M. Fayda. Ankara 1987.
- Derbendnâme* (= *Derbendnâme*) Kullanılan Metin ve Çeviri: *Derbend-nâmeh or The History Derbend*. Ed. with an English translation M. Kazem Beg. St. Petersburg 1851.
- Ebû Ubeyd (= Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*) Kullanılan Metin: Ed. M. H. Herâs, Beyrut 1986.
- Ebû Yûsuf (= Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*) Kullanılan Çeviri: A. Özek. İstanbul 1973.
- Łewond (= Łewond, *Patmut'iwñ*) Kullanılan Çeviri: *Ghwond's History*. English translation by R. Bedrosian. New Jersey 2006.
- Halife b. Hayyât (= Halife b. Hayyât, *et-Târîh*) Kullanılan Metin: Ed. E. Z. el-Ömerî. Riyad 1985.
- İbn Butlân (= İbn Butlân, *Risâle fî şira'r-rakîk ve taklîbi'l-'abîd*). Kullanılan Çeviri: "Kölelerin Satın Alınması ve Entrikalarla Satışa Sunulması İle İlgili Risale". Türkçe çeviri A. Bakır. Ed. A. Bakır, *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*. Ankara (2008) 543-588.
- İbn Hurdâzbih (= İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*). Kullanılan Metin: Ed. M. J. de Goeje. Lugduni Batavorum 1889.
- İbnü'l-Fakîh (= İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*). Kullanılan Metin: Ed. Y. el-Hâdî. Beyrut 1996.
- Kindî (= Kindî, *Kitâbü'l-Vülât*) Kullanılan Metin: Ed. H. Nassâr, Beyrut 1959.
- Letopis Nestora* (= *Letopis Nestora*). Kullanılan Metin: Ed. İ. Glazunova, Sankt Peterburg 1903.
- Makdisî (= Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*). Kullanılan Metin: Ed. H. İmrân. Vols. I-II. Beyrut 1998.
- Mes'ûdî, *Mürûc* (= Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*). Kullanılan Metin: Ed. A. N. Hatum, Vols. I-IV. Beyrut 2010.
- Süyûtî (= Süyûtî, *Târîhü'l-hulefâ'*). Kullanılan Metin: Eds. M. M. Abdülhamîd – M. E. İbrâhîm. Lübnan 2009.
- Taberî (= Taberî, *Târîhu'l-umem ve'l-mülûk*) Kullanılan Metin: Ed. M. E. İbrâhîm, Vols. I-XI. Kahire 1976.
- Ya'kübî, *Büldân* (= Ya'kübî, *Kitâbü'l-Büldân*). Kullanılan Metin: Ed. M. E. el-Dannâvî. Beyrut 2002.
- Ya'kübî, *Târîh* (= Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*). Kullanılan Metin: Ed. H. el-Mansûr, Vols. I-II. Beyrut 2002.
- Yâkût el-Hamevî (= Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*). Kullanılan Metin: [Ed. y.], Vols. I-V. Beyrut 1977.
- Zehebî (= Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*). Kullanılan Metin: Ed. H. İ. Merve & M. Arnâût, Vols. I-II. Beyrut 2006.

Modern Literatür

- Artamonov M. İ. (2004). *Hazar Tarihi: Türkler, Yahudiler ve Ruslar*. Çev.: D. A. Batur. İstanbul 2004.
- Avcı C. (2003). *İslâm Bizans İlişkileri*. İstanbul 2003.
- Aycan İ. & Sarıçam İ. (2008). *Emeviler*. Ankara 2008.
- Aydın M. A. & Hamîdullah M. (2012). "Köle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 26 (2012) 237-246.
- Bakır A. (2013). "Erken İslâm Döneminde Endüstri Köleleri ve Iraklı Tarihçi Ahmed Salih el-Ali'nin Konu İle İlgili Tespitleri". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 28/1 (2013) 51-75.
- Beg M. A. (1986). "Abbâsî İdaresi Altında İslâm Toplumunda Serfler". Çev.: S. Tülücü. *Erzurum Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1986) 519-535.
- Bosworth C. E. (2005). *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri: Devletler, Prenslükler, Hanedanlıklar, Kronolojik Soykütüğü*. Çev.: H. Canlı. İstanbul 2005.
- Brockelmann C. (2000). *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*. Çev.: N. Çağatay. Ankara 2002.
- Brooks E. W. (1908). "Byzantines and Arabs in the Time of Early Abbasids". *The English Historical Review* 15/60 (1908) 728-747.
- Brooks E. W. (1898). "The Arabs in Asia Minor (641-750), from Arabic Sources". *The Journal of Hellenic Studies* 18 (1898) 182-208.
- Cahen Cl. (2000). *İslamiyet*. Çev.: E. N. Erendor. Ankara 2000.
- Charanis, P. (1975). "Cultural Diversity and the Breakdown of Byzantine Power in Asia Minor". *Dumbarton Oaks Papers* 29 (1975) 1-20.
- Conde J. A. (1844). *Historia de la dominacion de los Arabes en España: Sacada de varios manuscritos y memorias Arábigas*, Vols. I-III. Barcelona 1844.
- Daryae T. (2009). *Sasanian Persia, The Rise and Fall of an Empire*. London-New York 2009.
- Demirci M. (2005). *Siyah Öfke, Ortaçağ İslam Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı: 869-883*. İstanbul 2005.

- Dunlop D. M. (2008). *Hazar Yahudi Tarihi*. Çev.: Z. Ay. İstanbul 2008.
- Fendoğlu H. T. (1996). *İslam ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik: Kamu Hukuku Açısından Mukayeseli Bir İnceleme*. İstanbul 1996.
- Golden P. B. (2006). *Hazar Çalışmaları*. Çev.: E. Ç. Mızrak. İstanbul 2006.
- Golden P. B. (2002). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. Çev.: O. Karatay. Ankara 2002.
- Gordon M. S. (2011). "Preliminary remarks on Slaves and Slave Labor in the Third/Ninth Century 'Abbâsîd Empire". Ed. L. Culbertson, *Slaves and Households in the Near East* (2011) 71-84. Chicago.
- Hacıyev H. (2010). "Bir Emevî Vâlisi ve Komutanı: Mesleme b. Abdülmelik". *İslam San'at, Tarih, Edebiyat ve Müsîkisi Dergisi* 8/15 (2010) 111-142.
- Hadduri M. (1999). *İslâm Hukukunda Savaş ve Barış*. Çev.: F. Gedikli. İstanbul 1999.
- Kaegi W. E. (2000). *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*. Çev.: M. Özey. İstanbul 2000.
- Kmosko M. (1926-1933). "Araplar ve Hazarlar". Çev.: A. C. Köprülü. *Türkiyat Mecmuası* 3 (1926-1933) 133-155.
- Kovalev R. K. & Kaelin A. C. (2007). "Circulation of Arab Silver in Medieval Afro-Eurasia". *History Compass* 5/2 (2007) 560-580.
- Labib S. Y. (1965). "Capitalism in Medieval Islam". *The Journal of Economic History* 29/1 (1965) 79-96.
- Lewis B. (2007). *Ortadoğu: İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*. Çev.: S. Y. Kölay. Ankara 2007.
- Lombart M. (2002). *İslamın Altın Çağı: İlk Zafer Yıllarında İslam*. Çev.: N. Uzel. İstanbul 2002.
- Oikonomides N. (1991). "Prisoners, Exchange of". *The Oxford Dictionary of Byzantium* (Cilt 3) 1722. New York-Oxford 1991.
- Özaydın A. (1992). "Belâtüşşühedâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 5 (1992) 391-392.
- Özel A. (2003). "İslam'da ve Günümüzde Devletler Hukukunda Savaş Esirleri". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 1 (2003) 105-122.
- Pipes D. (1981). *Slave Soldiers and Islam, The Genesis of a Military System*. New Haven-London 1981.
- Pirenne H. (2005). *Ortaçağ Kentleri*. Çev.: Ş. Karadeniz. İstanbul 2005.
- Pourshariati P. (2008). *Decline and Fall of the Sasanian Empire, The Sasanian-Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran*. London-New York 2008.
- Savage E. (1992). "Berbers and Blacks: Ibadî Slave Traffic in Eighth-Century North Africa". *The Journal of African History* 33/3 (1992) 351-368.
- Şafak A. (1991). "Bağy". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 4 (1991) 451-452.
- Şan E. (2018). "Eski Ruslar ve Erken Tarihleri Bağlamında Köle İstihsâl Süreçleri Üzerine (IX.-X. Yüzyıllar)". Eds. H. Alan et al., *Tarihin Peşinde Bir Ömür Abdülkadir Özcan'a Armağan*. İstanbul (2018) 711-735.
- Şan E. (2017). "Macarlar ve Avrasya Köle Ticareti (IX.-X. Yüzyıllar)". *Türk Dünyası Araştırmaları* 117/230 (2017) 149-162.
- Şan E. (2013). "Mesleme b. Abdülmelik Tarafından 717 Yılında Fethedilen Medinetü's-Sakâlîbe'nin Konumuna Dair". Eds. E. Uyumaz et al., *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*. İstanbul (2013) 71-83.
- Şeşen R. (2012). *İslam Medeniyeti Tarihi*. İstanbul 2012.
- Watt M. (2000). *İslâm Avrupa'da*. Çev.: H. Yavuz. İstanbul 2000.
- Yaman A. (2013). "Zimmî (Fıkıh)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 44 (2013) 434-438.
- Yıldız H. D. (2011). *İslâmiyet ve Türkler*. İstanbul 2011.